

ПРО ІСТОРІЮ ТА ІСТОРІОГРАФІЮ СУБКУЛЬТУРИ БІДНИХ

У статті аналізуються проблема субкультури бідних і соціальна стратифікація. Це стало актуальним у зв'язку з суспільними трансформаціями і потребує належного дослідження у галузі культурології. Автор торкається необхідності осмислення цих соціокультурних явищ у культурологічному та історичному вимірах.

Ключові слова: культура, субкультура, культурологія, субкультура бідних, стратифікація.

In the article the subculture of the poor is analyzed. The problem become relevant due to social transformations and requires research in the field of education. The author underlines the necessity of comprehension of these sociocultural phenomena in cultural and historical dimensions and the necessity of raising the level of education.

Keywords: culture, subculture, culturology, subculture of the poor, stratification.

В останні роки неабиякий інтерес у гуманітарному дискурсі в українських дослідників викликає субкультура бідних (або, як її ще називають – бідності). На нашу думку, словосполучення "субкультура бідних" (Г. Філь та ін.) точніша і коректніша, ніж "субкультура бідності", яка поширена в працях окремих українських вчених (І. Сидорчук, І. Мигдалєва та ін.). Також не варто при дослідженні цієї субкультури абстрагуватись у часі [15, 235]. Носії субкультури бідних позбавлені можливості повноцінно по-людськи жити та володіти багатьма благами культури.

Проблема бідності як наслідок розвитку промисловості і виживання найсильніших розглядалась ще у працях А. Сміта, Т. Мальтуса, Д. Риккардо (пізніше – Г. Спенсером, Ф. Гідденсом, П.-Ж. Прудоном – по суті це соціал-дарвіністський підхід). Представники соціал-егалітаристського підходу (Ж.-Ж. Руссо, Е. Реклю, Г. Бабеф, К. Маркс, Ф. Енгельс) у нерівності і бідності вбачали неприродний стан, закликаючи до боротьби та зрівнялівки. Концепція М. Вебера на іншому рівні узагальнення була продовженням аналізу К. Маркса. У М.Вебера важливе значення мають індивідуальні особливості та риси класового розподілу (економічне становище, престиж, влада). П.Сорокін виділив іншу одиницю для аналізу – страту.

Концепція абсолютної бідності у статистично-соціологічному спрямуванні була розроблена у другій половині XIX ст. (Ч. Бутом, С. Раунтрі, Ф. Ле Пле), виходячи з можливості індивіда задовольняти свої основні потреби (їжа, одяг, житло). Так, Чарльз Бут розділив населення Лондона на 8 груп за розмірами і регулярністю доходів (від нижчого класу, у т.ч. чорноробів, злочинців, до вищого). Чотири нижні групи – бідні. Бідні найбільш щільно розселені – по 3 людини у кімнаті, на представника середнього класу приходилось до 4 кімнат. (Цікаво це порівняти з нашим українським сьогоденням, що буде не на нашу користь.) На аналізі сімейних бюджетів будувалося дослідження Фредерика Ле Пле.

Мета статті – висвітлити проблему розвитку субкультури бідних в Україні у історико-культурологічному контексті, основні наукові погляди на субкультуру бідних.

У СНД проблема бідності активно обговорюється з 1990-х рр. Згадаємо, зокрема, праці Л.Беляєвої [4], Ю. Зав'ялова [10], М. Можиної [14], В. Сичової, В. Тапіліної, Е. Маймінас, Н. Черніної, які вивчали чинники, що детермінували виникнення бідності. Соціально-демографічний "портрет" бідних постає у С. Бикової, А.Галкіна [6], З. Голенкової і Е. Ігітханян [7], Н. Тихонової [16], В.Любина, Н.Римашевської, Л. Волчкової та В. Мініної [5], Л. Гордона [9]. Проблема соціальної нерівності присвячені праці В. Ільїна [11], Р. Рибкіної, Т. Заславської, О. Криштановської та ін. Серед наших сучасників феномен бідних у соціальній ексклюзії досліджували: Ф. Бородкін, Т. Вершиніна, В. Герчиков, І. Голосенко, Л. Гордон, Н. Давидова, Л. Зубова, М. Можина, О. Пучков, Л. Ржаницина, Н. Римашевська, Н. Черніна, С.Ярошенко, В. Добреньков, О. Кравченко, Г. Осипов, В. Ядов.

На думку І. Сидорчук, під субкультурою бідності розуміють один з варіантів образу життя людей, що формує цінності відчуження від суспільства і його інтересів [15, 231]. При цьому "маркерами виникнення цінностей відчуження можуть слугувати показники суттєвого обмеження попиту основних життєвих благ у різних прошарків суспільства. У цьому випадку у державі формуються умови, за яких субкультура бідності перетворюється у фактор дестабілізації життя суспільства" [15, 231].

Субкультура бідних аналізується і як частина деліквентної культури (Г. Ганс, Л. Райнуотер та ін.) Деякі групи формують нормативні системи через неможливість досягнути успіху у загальноприйнятих.

Вагоме наукове пояснення соціокультурному виміру субкультури бідних провів О. Льюїс, який вивчав бідність і їх культуру (з часом визначену як субкультуру) у 50-60-х роках у Мексиці і на Кубі. Досліджуючи життя найбідніших, О. Левіс (але частіше у численній україномовній та російськомовній

перекладній літературі він згадується як О. Льюїс) вирішив, що через обмежені можливості вони виробляють стилі поведінки, цінності, переконання, передаючи їх у спадок і формуючи субкультуру бідних [20]. Ця до певної міри гедоністична теоретична концепція була популярною до кінця 70-х рр. Культурний детермінізм довгий час пояснював умови існування бідних та їх особливої субкультури.

У США у 50-70-х рр. у межах субкультурного підходу розвивалися основні гіпотези О. Льюїса. Стиль життя бідних у різних країнах має чимало спільних рис (цінності, установки, моделі поведінки тощо), які відмінні від загальноприйнятих загальнолюдських норм. Ці спільні риси (цінності, установки, моделі поведінки тощо) є особливою субкультурою, а не лише адаптацією до об'єктивних умов життя. Також субкультура бідних найчастіше проявляється у стратифікованому, розпорошеному, високорозвиненому і індивідуалізованому капіталістичному світі. Капіталістичне суспільство – це суспільство, де немає усталеної (станової, класової тощо) рівності, яке з часом ставало все більш демократичним і відкритим (відходячи від дикунських та жорстоких часів первісного капіталізму і сумнівного часу початкового нагромадження капіталу). Саме за буржуазного суспільства нижчі прошарки бідних перетворюються на носіїв своєї, окремишньої субкультури, відмінної від загальної. Нам важко уявити субкультури рабів або навіть кріпаків (хоча їх локальні прояви, безсумнівно, існували).

Економічні, соціальні, іноді демографічні чинники ставали своєрідними причинами та водночас наслідками субкультурних процесів у середовищі бідних. На думку розробників субкультурного підходу, найрадикальніші прояви бідності у носіїв субкультури бідних зумовлені культурними чинниками. Ця культура стає ідейним поясненням жебрацького існування, самовиправдання, самозахисту, а з часом і сприяє відтворенню субкультури бідних на індивідуальному, груповому, суспільному (на рівні суспільного низу, "дна") та планетарному (особливо на прикладах проблемних географічних зон, які є, зокрема, у Африці, наприклад, у Південноафриканській республіці).

У європейській та американській науці у 60-70-і роки питанню андеркласу (хронічних чи постійних бідних) приділялось чимало праць, які були різні за науковим значенням, змістом і теоретичною спрямованістю. Вони звертали увагу на соціально-психологічні і соціально-культурні аспекти бідності. На жаль, в українській культурології концепція субкультури бідних і субкультурного підходу взагалі поки що не знайшла належного висвітлення.

У межах загальної теорії субкультури бідних є чимало концепцій, серед яких і парадигма неоконсервативної теорії бідних, що виникла на Заході, де система допомоги бідним і соціального забезпечення взагалі найбільш розвинена. В неоконсервативній теорії бідних соціальна відповідальність за бідність більше пов'язується з недоліками, колізіями та прогалинами системи соціального забезпечення (у т.ч. структурні чинники), а не індивідуальними чинниками окремої особистості. При цьому деякі доволі переконливо стверджують, що саме надмірна щедрість цивілізованого капіталізму у піклуванні та перерозподілі різних благ та надмірна індивідуальна свобода у відкритих демократичних західних суспільствах у 60-70-х рр. XX ст. призвели до небувалого розквіту субкультури бідних. Це логічно у сенсі зменшення рівня соціальної відповідальності за бідність. Проте на планеті, особливо у Африці, є значно більш проблемні регіони, ніж субкультури "гето" бідних у цивілізованих країнах. Один з палких прихильників парадигми неоконсервативної теорії бідних Ч. Мюррей підкреслює важливість традиційних цінностей середнього класу (вірність, чесність, витримка, мужність, стриманість тощо), вважаючи бідних неспроможними у силу деградації до цих і багатьох інших важливих якостей. У цьому Ч. Мюррей наголошує на особистій відповідальності, адже саме особа є винною у власних негараздах та занурюванні до субкультури бідних [12].

Кризову ситуацію з особистою і соціальною відповідальністю як чинниками, які сприяють поширенню субкультури бідних бачить і Д. Марсленд. "Соціалізм" демократичних західних суспільствах переносить відповідальність за вирішення власних проблем на уряд, державу, суспільство у цілому. Ми цілком поділяємо думку тих, хто вважає, що особиста безініціативність, безвідповідальність, невпевненість, культурна обмеженість і моральна спустошеність стають причиною зниження якості життя. Д. Марсленд підкреслює, що відповідальність за бідних – не лише справа бідних, він наголошує на недосконалоостях системи перерозподілу (соціального забезпечення). Отже, бідні є жертвами помилок у політичних – і ширше – у соціальних рішеннях, у т.ч. хибних ідей і невдалих реалізацій конструктивних проєктів. Провідний висновок: державна допомога може зробити "ведмежу послугу", а численні бідні мають розраховувати (що особливо актуально в Україні у наш час) на власні сили, а отже, вчитись та піднімати рівень культури. Це стане шляхом до подолання субкультури бідних і бідності. Критики теорії Д. Марсленда та неоконсервативної теорії бідності у цілому мають рацію, що Д. Марсленд не пояснює, як ліквідувати численні причини бідності (низьку оплату, безробіття тощо). На їх думку, цей підхід швидше обґрунтовує обмеження і навіть ліквідацію не субкультури бідних і бідності, а державної допомоги бідним [12].

Згідно з загальною теорією субкультури бідних, субкультура бідних здатна до самовідтворення шляхом перманентної відносно усталеної трансгенераційної передачі моделей поведінки, зміни у частини населення ментальної парадигми, соціальних норм на вузьких субкультурних стереотипів тощо. Суспільство ніби повинно допомагати бідним, бо вони "невинні" та "заслужені", адже не несуть особисту відповідальність, як і соціальна система, за негаразди бідних. У субкультурі бідних панує тваринне право сильного, а характерними рисами є лінощі, безініціативність, низький рівень потреб і

культурних запитів, трансформовані цінності та примітивні ідеали, що суперечать прийнятним у суспільстві, делінквентні форми поведінки та асоціальний стиль життя.

У субкультурі бідних І. Сидорчук виокремлює дві моделі. Перша – аксіологічна: це окрема система цінностей, головними характеристиками якої є дезорганізація, патологія, низька ступінь участі у поширених соціальних інститутах (О. Льюїс, В. Вільсон) [20; 23]. О. Льюїс і В. Вільсон вважали, що субкультура бідних, кристалізуючись, наче спадщина передається з покоління у покоління, її норми засвоюються у процесі соціалізації, а молоді бідняки відповідальні у тому, що не спроможні вийти із замкненого кола [19]. Друга модель – ситуаційна – це насамперед результат змушеної ситуаційної поведінки бідних [21]. Ця група бідних є структурною підспільнотою, що аналізується крізь призму адаптації, а відповідальність за неї не тільки на самих бідних, а й на суспільстві [19]. Так, О. Льюїс, У. Міллер протиставляють культуру загальнолюдську і субкультуру бідних [15, 233], спрямовану на руйнування домінуючих норм середнього класу [17]. При цьому субкультура бідних стає самостійною силою, незалежною від її причин і умов, як наслідок і причина бідності. У. Міллер вважав, що вік субкультури бідних нараховує декілька сторіч [17], але пов'язана вона з хронічною бідністю, з андеркласом [1] і не має географічних меж (але є межі територіальні).

І. Мігдалева, на нашу думку, помиляється, розглядаючи субкультуру бідності як наслідок маргіналізації суспільства, хоча для "соціального дна" часто дійсно характерний деструктивний тип поведінки (у т.ч. потенційна гіпертрофована бідність, страх перед злиднями тощо). О. Льюїс вважає, що бідність може ставати стилем життя (поведінка, дозвілля, праця), тобто формою існування. Засновник концепції відносної бідності П. Таунсенд акцентує увагу на тому, що стиль субкультури бідності є показником, а не детермінантою становлення людини чи соціальної групи. Є міркування про альтернативні елементи у субкультурі бідних ("ціннісний проміжок" нижчого класу Х. Родмана).

Передісторія субкультури бідних, напевно, має глибоке історичне коріння. В умовах України її треба розглядати з часів першої Київської держави – з Давньої Русі. Р. Михайлова глибоко досліджувала давньоруські субкультури і виокремила існування церковно-релігійної, князівсько-боярської, рицарсько-дружинної та народно-низової (міської і сільської) субкультур. Тоді у контексті народно-низової субкультури існувала і основна протосубкультура бідних, яка входила і до давньоруської субкультури аномії.

У процесах розвитку передумов поширення субкультури бідних важливо виокремити декілька знакових подій. Серед них татаро-монгольська навала (вона суттєво "відкинула" розвиток українських земель), різні іноземні утиски і закріпачення селянства (окремо можна виокремити походи кримчаків за ясиром, жорстоке ставлення окремих польських та російських поневолювачів, політика польської корони і російського царату щодо українського населення і культури), запровадження неприйнятних українцям ідеалів та цінностей. Важливе позитивне ідеологічне значення мала християнська віра з її проповіддю скромності, розсудливості, смиренності та покірливості.

Безпосередня історія субкультури бідних розпочалась у Європі у XVII ст., а в Україні у XIX ст., що було пов'язано у першу чергу зі скасуванням кріпацтва та стрімким поширенням капіталістичних відносин.

П. Сорокін писав, що будь-яка група завжди стратифікована. Форми і пропорції стратифікації можуть бути різними, але необхідними. На його думку, людство повинно засвоїти просту істину: або плоска піраміда всезагальної рівності і поміркованої злиденності, або успішне суспільство з необхідною нерівністю. Т. Маршалл і Ф. Хайек також, підкреслюючи закономірність виникнення і поширення у суспільстві бідних, зазначали важливість особистої відповідальності за свій соціальний статус та бідність. Пізніше Х. Ваттс, Д. Фостер та ін., а з середини XX ст. у працях англійських вчених Дж. Мака і С. Ленслі та групи вчених Лейденського університету у Нідерландах активно досліджується суб'єктивний підхід до визначення та виміру бідності [13].

У середині 80-х рр. XX ст. у західноєвропейській науці деприваційний підхід до дослідження проблем бідних (заснований на матеріальних потребах) змінила концепція соціальної ексклюзії, заснована на горизонтальній диференціації та маргіналізації (у Європі П. Абрахамсон, А. де Хаан, А. да Коста, Дж. Скотт, А. Тюрейн, Дж. Фрідман; у США Р. Натан, Дж. Вільсон, Дж. Вакуант, У. Бек, А. Гідденс, С. Паугам, Я. Гоуф, П. Леонард, Дж. Бейкер) [12].

Едвард Дінер пише, що наші сучасники живуть набагато заможніше, ніж жили люди ще років сорок тому, але менш щасливо і більш ризикують отримати депресії. Напевно, правий Тім Касер, який у праці "Висока ціна матеріалізму" ("The High Price of Materialism"), доводить, що для кожної людини є певна "межа насичення" (високий рівень доходу особистого життя, додаткові доходи понад цього якщо і роблять людину щасливішою, то у дуже малому ступені, а суттєві наддоходи знижують задоволення від життя).

У давні часи та у середньовіччі, на думку численних дослідників, субкультури бідних не було. Це зумовлюється багатьма чинниками, зокрема: нерозвиненістю і сталістю суспільства (кастовий, становий та інший недемократичний поділ); географічною, інтелектуальною і культурною обмеженістю (більшість селян не уявляли, що діється у сотні верст від їх помешкання, вірили у дивні речі); незмінності референтних груп (для селянина – виключно селяни, для ремісника – виключно ремісники тощо); мрії про "стрибання" з касти у касту виглядали б як гріх, злочин і безумство.

Багато бідних було навіть у яскравих античних суспільствах. Наприклад, у Давній Греції їх було до 90% тогочасного населення. Було багато бідних і у Середньовіччі (у т.ч. у Київській Русі). У СРСР

бідних була меншість, а бідність часто носила прихований характер. "За межею бідності" опинилось чимало людей наприкінці ХХ ст., але це якісно і змістовно різні бідності.

Перехід до капіталізму дав можливість простим людям ставати заможними, багатіти. Розвиток купецького та ремісницького, а потім і інших прошарків призводив до значних змін не лише у макросвіті, а й у мікросвіті (особливо у свідомості) людини. Минав час дворян, що пишались "голубою кров'ю", торговці ставали все більш багатими і впливовими. Минав час, коли українцям "підсовували" запозичені деструктивні (у сенсі самооцінки та самоповаги) російські говірки на кшталт: "Рожей не вышел", "Не по Сеньке шапка", "Со свиной рожей в калашный ряд", "К большим деньгам нужна большая голова", "Богатый ума купит; бедный и свой бы продал, да не берет", "Богатый негр – мулат, бедный мулат – негр", "У богатого и петух несется", "Богатому черти деньги куют, а бедному где взять?", "Богатый прихвастнет – подтвердится, бедняк правду скажет – осрамится, коли беден, так молчи", "В богатом доме и кошка – важная персона", "Лишнего пожелаешь – последнее потеряешь" і т.п.

Традиційні напівчернечі чесноти (смирення, самозречення, розсудливість, самообмеження, покійність, самоутримання та інші) відходили у минуле. На їх місце час пропонував зухвалість, ініціативність, активність (навіть агресивність), підприємливість, кмітливість, хитрість та інші вже буржуазні чесноти.

Значні зміни порушили питання індивідуальної та групової соціальної ідентичності, про місце у соціальній ієрархії, системі цінностей. З часом виокремлюються кластери колишніх залежних селян (селяни-активісти, селяни-традиціоналісти, селяни-відчуженці, селяни-"пролетарії" тощо). Селяни, які опинились на узбіччі суспільних змін, соціально відчужені ставали підґрунтям для розвитку (а потім їх нащадки і для поширення) субкультури бідних. Революційні події 1917-1921 рр. та подальша спроба побудови соціалізму у окремо взятій державі позбавили Україну багатьох еволюційних процесів, сприяли становленню деформованих форм у суспільних відносинах. У сучасному українському суспільстві відбувається зміна субкультури бідних від традиційного типу з толерантним ставленням до бідних (жертв соціалізму тощо) до західного типу – із засудженням і соціальною ізоляцією бідних (як нероб, ледарів тощо).

На початку ХХІ ст. через матеріальну скруту, духовне спустошення і поширення відчуження і недовіри до ринкових інститутів, державних структур формувалась економіка без кредиту, яку можна назвати "економікою недовіри". Бідність знижує рівень культури, якість і потенціал людських ресурсів. Ускладнювалось співвідношення оплати вищого керівництва і низових співробітників. У людини має бути можливість побудови щасливого майбутнього (або хоча б її покращення), і цей чинник зумовлює потребу в підвищенні культури та сприяє покращенню (як мінімум морально) життя сьогоденні.

У проведенні необхідних соціальних змін ми знаходимося під загрозою "непопулярних" реформ (перехід до 100% оплати ЖКГ, оплата медицини та освіти) і переходу багатьох людей до стану, близького до хронічної бідності. Бідна людина у багатьох країнах не може отримувати високоякісну медичну допомогу, освіту, регулярно відвідувати театри, музеї, концерти та інші важливі заклади культури. У деяких склалось враження, що світ нас кредитує, але насправді Україна кредитує світ (офшори, шляхи руху капіталів тощо). Україна має унікальні землі, чудовий клімат, розвинену інфраструктуру, привабливі природні комплекси та технічні розробки. Наше головне багатство – традиційно працьовитий народ, який потребує залучення до найкращих взірців культури, а не до її сурогатів, у т.ч. у вигляді субкультури бідних.

До 90-х рр. ХХ ст. в Україні до бідних відносились особи, які мали особисті чи родинні проблеми (погане здоров'я, вік, інвалідність тощо). У 90-х рр. ХХ ст. внаслідок зникнення заощаджень та суттєвих соціальних та стратифікаційних змін народ почав бідніти. У ХХІ ст. в культурних процесах України є чимало проблем, проте українці у цілому все ще чимало читають, доволі освічені та живуть на багато краще, ніж представники багатьох інших націй, особливо в Африці, Азії та Південній Америці.

Відтак, в Україні потрохи формується специфічна субкультура – субкультура бідних. Це зумовлено значною часткою економічно неактивного населення у працездатному віці, збільшенням економічно неактивного населення. Соціальна та економічна політика багатьох урядів наприкінці ХХ і на початку ХХІ ст. була не досить вдалою. Частина народу опинилась у депресії і в штучному культурному вакуумі, почалося формування та відтворення бідних з формуванням у деяких з них особливої субкультури. Субкультура бідності може з часом загрожувати стратегічному розвитку країни.

Використані джерела

1. Балабанова Е.С. Андеркласс: понятие и место в обществе / Е.С. Балабанова // СОЦИС. – 1999. – №2. – С.65-70.
2. Безклубенко Сергій. Мистецтво: терміни та поняття: енциклопед. Вид. : у 2 т. : Т.2 (М–Я) / Сергій Безклубенко. – К. : Інститут культурології НАМ України, 2010. – 256 с. : іл.
3. Беляева Б.С. Субкультура бедности: "за" и "против" / Б.С. Беляева // Социология и общество: тез. Первого Всерос. социол. конгресса "Общество и социология: новые реалии и новые идеи".- СПб., 2000. – С. 41.
4. Беляева Л.А. Социальная стратификация современного российского общества: анализ. обозрение / отв. ред. Л.А. Беляева. – М.: Центр комплексных социологических исследований и маркетинга, 1995. – 152 с.
5. Волчкова Л. Т. Стратегии социологического исследования бедности / Л. Т. Волчкова, В. Н. Минина // Социологические исследования. – 1999. – № 1. – С. 49-56.
6. Галкин А.А. Тенденции изменения социальной структуры / А.А. Галкин // Социологические исследования. – 1998. – № 10. – С. 85-91.

7. Голенкова З.Т. Социальная стратификация городского населения / З.Т. Голенкова, Е.Д. Игитханян, И.В. Казаринова, Э.Г. Саровский // Социологические исследования. – 1995. – № 5. – С. 91-102.
8. Голосенко И. А. Нищенство в России (Из истории дореволюционной социологии бедности) / Голосенко И. А. // Социологические исследования. – 1996. – № 8. – С. 18-25.
9. Гордон А. Бедность, благополучие, противоречивость: материальная дифференциация в 1990-е годы / Гордон А. // Общественные науки и современность. – 2001. – № 3. – С. 5-21.
10. Завьялов Ю.В. Бедность – это болезнь / Ю.В. Завьялов // ЭКО. – 1998. – № 12. – С. 160-171.
11. Ильин В.И. Государство и социальная стратификация советского и постсоветского обществ. 1917-1996 гг.: Опыт конструктивистско-структуралистского анализа / В.И. Ильин. – Сыктывкар: Сыктывкар. ун-т, ИС РАН, 1996. – 349 с.
12. Каира Ю.В. Бедность как фактор социальной ответственности безработных в современном российском обществе : дисс... канд. социол. наук : 22.00.04 / Каира Юрий Владимирович. – Орел, 2006. – 193 с.
13. Кильдюшева О.А. Феномен бедности в социальной структуре современного российского общества: дисс. ... канд. социол. наук : 22.00.04 / Ольга Александровна Кильдюшева. – Саранск, 2005. – 167 с.
14. Можина М. Бедные: где проходит черта? / М. Можина // Свободная мысль. – 1992. – № 4. – С. 11-17.
15. Сидорчук І.Б. Субкультура бідності в суспільстві, що трансформується / І.Б. Сидорчук // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – Серія: Географія. – 2011. – Т. 24 (63), №1. – С.230-238.
16. Тихонова Н.Е. Факторы социальной стратификации в условиях перехода к рыночной экономике / Н. Е. Тихонова. – М.: РОССПЭН, 1999. – 320 с.
17. Філь Г.В. Специфіка культури і субкультури бідних / Філь Г.В. // Вісник: Соціологія та профспілковий рух. – 2009. – №5. – С.25-31.
18. Швец А.Б. Проявления социокультурной конфликтности в Крыму / А.Б. Швец, И.Г. Беднарский, А.Н. Яковлев // Культура народов Причерноморья. – 2005. – № 73. – С. 165-176.
19. Ярошенко С. С. Проблематика субкультуры бедности в американской социологии : дис. ... канд. социол. наук : 22.00.01 / Ярошенко Светлана Сергеевна. – М., 1994 – 158 с.
20. Lewis O. La Vida. / Lewis O. – New York: Random House, 1966. – P. 49-53.
21. Miller W. Lower class culture as a generating milieu of gang delinquency / Miller W. // Journal of social issues. – 1958. – V. 14. – P. 5-19.
22. Rainwater L. The problems of lower class culture / Rainwater L. //Journal of social issues. – V. 26. – No. 2. – 1970. – P. 142.
23. Wilson W. The Ghetto underclass: Issues, Perspectives and Public Policy / Wilson W. The ANNALS. – V. 501. – 1989.